

Марія ЛЮЗНЯК

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІ ВИДАННЯ “ПРОСВІТИ” ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Охарактеризовано роль видань “Просвіти” у формуванні національної свідомості українців, наведено огляд окремих видань Товариства.

Ключові слова: “Просвіта”, просвітні видання, національна свідомість.

Історично склалося так, що українська культура, досягнувши у різні часові періоди високого розвитку, нерідко була змушена виборювати своє право на рівноцінне місце у світі. Зокрема, шлях розвитку української книжки як одного з найважливіших чинників формування національної свідомості та політичної думки і одного з показників рівня культури тривалий час активно нищився під пильним наглядом усіяких цензорів. Її свідоме нищення (передовсім книгодрукування) за панування “різних влад” на теренах України призвело до того, що потенційний український читач був вимушений орієнтуватися переважно на польську, австрійську, російську книги.

Упродовж багатвікової драми історичного буття українського народу він був змушений жити під іноземним пануванням, а його інтелектуали не могли писати рідною мовою. Перелік документів та циркулярів, які свідчать про всілякі заборони друку українською мовою, забрав би багато місця. Зокрема, про найганебніший Емський указ імператора Олександра II 1876 р., який цілком забороняв видання і навіть доступ в Україну будь-яких книг українською мовою, М. Грушевський скаже, що заборона “потривала без двох місяців цілих 30 років та вивела з лав українського активу цілий ряд поколінь, – була тільки найбільш яскравим і голосним явищем, – але подібних перепон, часом менш абсолютних і менш тривких, українське культурне життя за часи свого зв’язку з Москвою зазнало безліч. І вони в загальній сумі утворили таку “натуральну” для багатьох ситуацію, де українська культура – що давніш ішла напереді Московщини в зв’язках з культурним світом, в культурних домаганнях і досягненнях, зійшла на провінційний додаток до “світової” російської культури”¹.

Як згадувалося вище, орієнтир на репертуар книг чужою мовою, відірваність від світових стандартів у популяризації різних потрібних для українського народу знань шляхом друкування і поширення книг рідною мовою тривав, зрештою, до того часу, поки у другій половині XIX ст. початково в Галичині, а згодом і на початку XX ст. у Наддніпрянській Україні не почалося “нове” відродження української книги.

Якщо звернутися до соціологічного аналізу історичного розвитку України, зробленого відомим політичним діячем і соціологом часів Центральної Ради М. Шаповалом, то стає очевидним, що напередодні революції 1917 р. “національною українською свідомою частиною суспільства на Україні була тільки інтелігенція, в інших групах суспільства українці рахуються одиницями... Українська інтелігенція, хай її було стільки, як рахували московські чорносотенці, числила 30 000 душ, тобто 1 % від всієї етнографічної маси, коли її рахували за 30 млн (під Росією)”². За твердженням М. Шаповала, у 1917 р. в Україні не було жодної української школи, а зате багато московських як провідників антинаціональної, централістично-бюрократичної, клерикальної монархічної, московської пропаганди. “Через це й перед революцією ще не було українського суспільства, а було тільки суспільство на Україні, яке складалося з різнонаціональних елементів, так що головні соціальні функції в системі поділу праці виконували чужі групи, ворожі самій ідеї українського суспільства”³.

Ідею виховання національної свідомості та вироблення політичної думки серед інших видавництв, товариств, організацій і ін. ширило Товариство “Просвіта”. Як підкреслюють сучасні дослідники української книжкової культури, “серед світу української книжності для видань львівської “Просвіти” знайдеться досить аналогів”⁴. Справді, найпершою їх попередницею була белетристична серія “Сільська бібліотека” (Пб, 1860–1862, 39 випусків), складена П. Кулішем із творів популярних у народі письменників. Згодом так звана “народня книжка” поповнюється київськими виданнями “Громади” (1874–1876), видавництва “Вік” (1896–1916, 140 назв), чернігівськими – Бориса Грінченка (1894–1901, близько 50 назв), петербурзькими – “Благотворительного общества издания общепользных и дешевых книг” (1899–1919, 18 назв), незчисленими виданнями катеринославської, київської, одеської та ужгородської “Просвіт”. Якраз ці більш чи менш систематично діючі осередки незадовго до утворення львівського Товариства і одночасно з ним і формують загальнонаціональний фонд популярної книжкової класики⁵.

Науково-популярні видання “Просвіти”, як і решти видавництв, мали в основному просвітницький характер. Популяризатори вважали, що вони повинні були допомогти масовому читачеві осмислити свою повсякденну працю, встановити її роль і зв’язок з виробничою діяльністю всього людства, допомогти йому вдосконалити процеси своєї праці, дати йому основні гігієнічні навички, допомогти виробити стрункий і чіткий науковий світогляд. Проте серед подібної роботи члени “Просвіти” не забували про духовну потребу українського народу – молитву. Так, у 1878 р. з дозволу митрополита Сильвестра Сембратовича “Просвіта” видала український молитовник, написаний народною українською мовою. Ця подія мала велике значення, бо молитовник, поряд з “Біблією”, був і залишався головною настільною книгою в кожній родині. Висловивши подяку митрополитові, голова “Просвіти” О. Огоновський заявив, що своїм дозволом “розвалив він, мов громоносним тараном, неподвижмі заборолі тої закостенілості, що не дозволяла молитися до Отця небесного рідною мовою”. Про популярність молитовника свідчить і той факт, що до Першої світової війни книга витримала сім перевидань загальним тиражем 95,3 тис. прим.⁶

У Статуті Товариства “Просвіта”, затвердженого у 1913 р., як і у попередніх, було записано, що має воно серед інших цілей “видаване усякого рода книжок, творів, письм, журналів і часописий в мові українській або після потреби иншої,

особливо ж творів і письм популярних для сільського і міського люду, – та їх розширюване⁷. Та урядові кола пильно стежили за діяльністю “Просвіти”, про що свідчать архівні цензурні матеріали, у яких зберігається конфіскований у Львові примірник “Письма з Просвіти” 13 січня 1879 р.⁸ У самому “Письмі” були вміщені різного роду поради щодо ведення домашнього та сільського господарства, відгуки дописувачів-селян з різних сіл краю про доцільність виходу науково-популярних видань “Просвіти” та відозву до членів Товариства, в якій говорилося про те, що “деякі низші органи висших властей виступовали самовольно і вороже проти розпространенія популярних видань “Просвьѣты” и взагалі проти розвою руського слова і духа⁹. Проте в одному з листів читача “із-під Бродів” було схвально написано й про те, що у попередньому числі “Письма з Просвіти” інший читач добре підмітив, що у “нас доперва по криминалах учат людей праці и тверезости, а про моральне виховане народу перед тим не дбають зовсім¹⁰. Отже, людей, як свідчать архівні матеріали, та й інші відгуки, вміщені у наступних числах “Письма з “Просвіти”, глибоко хвилював стан морального виховання населення та його освіти у багатьох побутових питаннях, що дає підставу для висновку, що у населення було неабияке прагнення отримати різного роду знання. І “Просвіта” справді “швидко стала найважливішою національно-громадською організацією українців, основою для створення культурних, політичних, економічних, спортивних українських товариств по містах і селах Галичини. Без “Просвіти” неможливі були б політичні здобутки Галичини у другій половині XIX – на початку XX ст., відновлення Української держави у 1918 р., боротьба за українську державність у міжвоєнний період¹¹.

Справді, насичуючи популярні книжки доступним у викладі та сприйнятті змісту матеріалом, редактори В. Шашкевич, Я. Веселовський, Гнат Хоткевич, Юліян Балицький розсилали їх безкоштовно усім членам читалень “Просвіта”. Для освіченіших верств населення випускалися книги з серйознішим науковим викладом. Дуже цінувалася серед селян книжка “Взірцевий господар”.

Видавці “Просвіти” обстоювали приступність своїх книжок для усіх категорій читачів. Не схильні переобтяжувати селянина надто складною лектурою, вони уклали невеликого обсягу збірники коротких, легкодоступних текстів, згодом універсальні збірники, де публікувалося все, що могло б знадобитися читачеві, переважно селянинові у звичних для нього умовах життя. Згодом з’явилися як книжковий жанр збірники, потім брошури. Рекордним щодо випуску збірників став 1907 р. – 25 і 27 назв¹².

До універсальних видань сучасні дослідники-книгознавці відносять календарі “Просвіти” – історичні, церковні, літературні, астрономічні, господарські та ін. Крім календарної частини, щоразу тут додавалися різні розділи, з яких, зазвичай, робили окремі відбитки і поширювали без календарного блоку під різними назвами у складі літературно-наукових чи літературно-практичних альманахів. Всього вийшло 60 річників календаря¹³.

Свого часу І. Франко, кажучи про появу просвітніх товариств, які своїм головним завданням поставили видання книжок для людей, вказував: “Я думаю, що говорючи про популярні видавництва, треба розділити їх на три купи: видавництво наукове, видавництво політичне і видавництво, повчаюче о ділах практичних: господарстві сільськiм, ремеслах і т. д. Видавництво наукове – се головний двигач обраровання і освіти народу¹⁴.

“Господарська серія” “Просвіти” (1908) серед інших серій Товариства несла у своїх виданнях, окрім культурної, також економічну освіту. Саме сюди ввійшли популярно написані виклади основ науки господарювання, необхідних кожному селянинові. Книжки цієї серії вміщували переважно дослідження прикладного характеру.

Так, у 1911 р. “Просвіта” видає книжку С. Кузика “Рільничі досвіди і проби, зроблені заходом Товариства “Просвіта” у Львові та селянських господарствах в літах 1908–1910”. У ній зроблено аналіз можливостей покращення господарювання 40 повітів, 83 місцевостей, вміщено звіти 121 дослідника. Як підкреслено у “Нарисі історії “Просвіти”, “...вихід такої книжки говорить про те, що Товариство працювало не тільки словом, але й ділом над ліквідацією економічної та фахової безграмотності українських селян Галичини, поліпшенням методів їхнього господарювання”¹⁵.

Книжки подібного змісту завжди були предметом посиленої уваги Товариства. До випуску спеціальної серії ввійшло 36 членських книжок, присвячених господарським темам, а в “Господарській бібліотеці” з’явилося вісім книжок, загальним тиражем у 23 тисячі примірників¹⁶.

Перша світова війна внесла свої корективи у видавничу діяльність друкованих органів – вони через різні причини припинили свою роботу, в тому числі й “Просвіта”. В Галичину прийшли російські війська. Нищились просвітянські книги, зазнавали справжнього терору члени й організатори “Просвіти”. “Єдиною відрадою, – як пише Ж. Ковба, – було те, що певна кількість книжок, часописів потрапила до рук солдатів-українців, і не одному прислужилося їх читання як перший камінь у підвалини національної свідомості”¹⁷.

Під час війни видавнича діяльність “Просвіти” перенеслася до Відня, набуваючи якісно нового рівня поліграфічного виконання.

Після війни видавнича комісія Товариства змінила план випуску літератури, виходячи з ситуації в регіоні. Постановою від 13 листопада 1919 р. вирішено розділити видання книжок на наступні групи: 1) “Народна бібліотека”; 2) “Загальна бібліотека”; 3) “Українське письменство”; 4) “Письмо з”Просвіти” – періодичний орган Товариства¹⁸.

Для “Просвіти” найбільш плідні в плані книгодрукування були 1917 і 1918 роки. За цей час виходить 16 книг із серії “Просвітні листки”. Як навчальний посібник для нового покоління просвітників виходить у 1918 р. книжка В. Целевича “Віднова життя і відбудова майна просвітніх товариств”¹⁹.

Науково-популярні видання “Просвіти” були одним із чинників формування національної свідомості та політичної думки, однією з форм задоволення потреб нації у розвитку власної культури. З проголошенням 1 листопада 1918 р. Західно-української Народної Республіки (ЗУНР) Товариство “Просвіта” стає основою Міністерства освіти новоутвореної держави.

Maria Liuzniak. Popular scientific publications of “Prosvita” as a factor of the formation of national consciousness and political thought of Ukrainian people

The author characterizes the role of the publications of “Prosvita” in the formation of national consciousness of Ukrainians and surveys some of the publications.

Key words: “Prosvita”, enlightening publications, national consciousness.

-
- ¹ *Грушевський М.* Ганебній пам'яті // Україна. – 1926. – Кн. 4 – С. 48.
  - ² *Шаповал М.* Соціологія українського друкарства. – К., 1994. – С. 32–34.
  - ³ Там само. – С. 36.
  - ⁴ Товариство “Просвіта” у Львові: Показчик видань 1868–1939 р. – Львів, 1996. – С. 3.
  - ⁵ Там само.
  - ⁶ Цит. за: *Середяк А.* Діяльність товариства “Просвіта” в 1868–1914 рр. // Нарис історії “Просвіти”. – Львів; Краків; Париж, 1993. – С. 34–35.
  - ⁷ Статут товариства “Просвіта” (затверджений 1913 р.) // Нарис історії ... – С. 168.
  - ⁸ Центральний Державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 152. – Оп. 2. – Спр. 14679.
  - ⁹ Там само. – С. 7–8.
  - ¹⁰ Там само. – С. 6.
  - ¹¹ *Ковба Ж.* “Просвіта” – світло, знання, добро і воля українського народу (До 125-річчя з дня заснування). – Дрогобич, 1993. – С. 6.
  - ¹² Товариство “Просвіта” у Львові... – С. 7–8.
  - ¹³ Там само.
  - ¹⁴ *Іван Франко.* Зібрання творів у 50-и т. Т. 45. – С. 193.
  - ¹⁵ *Середяк А.* Характеристика видань львівського товариства “Просвіта” // Нарис... – С. 79.
  - ¹⁶ Там само.
  - ¹⁷ *Ковба Ж.* “Просвіта” – світло... – С. 23.
  - ¹⁸ *Середяк А.* Характеристика видань... – С. 80.
  - ¹⁹ Там само.